

MONTERUX KONFERANSI'NDAN İKİNCİ DÜNYA HARBI'NE TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİ

Figen ATABEY*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki dostluğun temelleri Milli Mücadele esnasında atılmış, zaman içinde her iki ülkenin ulusal çıkarları doğrultusunda karşılıklı saygı ve yardım esaslarına dayanarak devam etmiştir. 1936 Montreux Konferansı Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Montreux Konferansı'ndan itibaren, iki ülke ilişkilerinde güven ve samimiyetin hızla azalmaya başladığı görülmektedir. Zira, Türkiye'nin Batı ülkeleriyle ilişkilerinin yakınlaşması, bu ülkelerle işbirliğinin artması, Sovyet Rusya'yı memnun etmemiştir. 1930'larda Avrupa'da ve Akdeniz'deki Alman ve İtalyan tehlikesinden dolayı, İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya arasında bir yardımlaşma paktı görüşmeleri başlamıştır. Bu dönemde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasındaki görüşmeler İngiltere ile 12 Mayıs, Fransa ile de 23 Haziran deklarasyonlarının imzalanması ile sonuçlanmıştır. Sovyet Rusya Türkiye'nin Batılı devletlerle yakınlaşmasından Boğazlar güvenliği açısından memnun olmamıştır. Sovyet Rusya ile de bir yardımlaşma paktı imzalamak amacıyla Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu 23 Eylül- 17 Ekim 1939 tarihleri arasında Moskova'yı ziyaret etmiştir. Görüşmelerin yapıldığı ilk gün 26 Eylül 1939'da Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Karadeniz'e sahil dar olmayan devletlere Boğazların kapatılması ve Montreux hükümlerinde değişiklikler yapılmasını gibi birçok kabul edilemez taleplerde bulunmuştur. 17 Ekim 1939'a kadar karşılıklı görüşmeler Sovyet Rus talepleri yüzünden bir neticeye ulaştırılamamıştır. Nihayetinde 1939 yılının Eylül-Ekim aylarında Sovyet Rusya'nın, Boğazların ortak savunması gibi taleplerini de ortaya koymaya başlaması ile Türk-Sovyet dostluk dönemi Sovyetlerin dış politikasındaki değişiklikler sonucu sona ermiştir. Türk-Sovyet görüşmeleri neticeye ulaşmayınca Türkiye de 19 Ekim 1939'da Ankara'da Türk-İngiliz-Fransız ittifakını imzalayarak, İkinci Dünya Savaşı'ndaki politikasını belirlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Sovyet ilişkileri, İkinci Dünya Harbi, Montreux Sözleşmesi, Sovyetler Birliği, 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı

TURKISH-SOVIET RELATIONS FROM MONTREUX CONVENTION TO THE SECOND WORLD WAR

ABSTRACT

The friendship between the Turkish Republic and the Soviet Union, rooted in the Turkish War of Independence, had developed in an atmosphere of reciprocal respect and cooperation. Both governments saw in this friendship a service to their national interest. The Montreux Convention marked the beginning of with a gradual carefully phased-out withdrawal of Turkey from the policy of firm cooperation with the Soviet Union. In the years that followed the Montreux Conference, Turkey's relations with the Western European countries especially with England improved steadily. 1930's Turkey had recognized the twin dangers of Italian and German hegemony in Europe and in the Mediterranean. In the spring months 1939, Britain and France sought to establish a common front with the Soviet Union. The meetings between Britain, France and Turkey ended with the Turco-British and Turco-French Declarations of 12 May 1939 and 23 June 1939 respectively. The Soviet Union would not like Turkey such an action which bring the Western Powers closer to the Black Sea. Turkish Foreign Minister Şükrü Saraçoğlu visited Moscow between September 23 and October 17, 1939. During the first meeting on the 26th September, Soviet Foreign Minister Molotov confronted him with a demand to close the Straits and change on the Montreux Provisions. By September and October 1939, The Soviet demands were not considered comparable with the Turkish policy regarding the Straits. Thus

* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

the meetings of Turkish-Soviet remained unsuccessfully because of Soviet demands. And this period marked the beginning of the unfriendly relations between Turkey and the Soviet Russia. After the declarations of 1939's between Turkey, England and France, Turkey took a bolder step on October 19th of the same year by signing a long term security pact with Britain and France. This treaty defined categorically what would be the policy of Turkey in the Second World War.

Key Words: Turkish-Soviet Relations, Second World War, Montreux Convention, The Soviet Union, 1939 Turkish-English-French Agreement

Giriş

Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nı sürdürdüğü sıralarda, Sovyetler Birliği de hemen hemen aynı devletlerle mücadele hâlinde bulunmuştur. Ankara ile Sovyet Hükümeti arasında 24 Ağustos 1921'de başlayan görüşmeler, 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanması ile sonuçlanmıştır. Sovyetler Birliği, Lozan Konferansı sırasında da Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya karşı desteklemiş ve Boğazlar üzerinde mutlak Türk egemenliği tezini savunmuştur. 1923 yılında Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasının ardından yaşanan Musul anlaşmazlığı sırasında İngiltere'nin ve Milletler Cemiyeti'nin tutumu Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne daha çok yaklaştırmıştır.

İki ülke arasında gelişen bu dostluk havası 17 Aralık 1925'te Paris'te Sovyet Rus lideri Çiçerin ile Türk Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Aras arasında imzalanan Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık Saldırmazlık Antlaşması ile en üst düzeye çıkmıştır. İki tarafın çıkarları göz önünde tutularak yapılan bu antlaşmadan sonra, iki devlet arasında politik ve ekonomik ilişkiler gelişme yoluna girmiştir. 1930'lu yıllara girerken Türkiye, Lozan'dan kalma sorunlarını çözmüş ve batılı devletlerle ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bu durumda Türkiye açısından Sovyet Rusya tek büyük devlet olmaktan çıkmıştır. Yine de Türkiye bu devletle iyi ilişkilerini dış politikasının temel unsuru olarak korumaya devam etmiştir (Soysal 1965 : 210). 1932 yılının Nisan ayında Sovyet Hükümetinin daveti üzerine Türk Hükümeti yetkilileri Moskova'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret iki devlet arasındaki siyasi ve iktisadî ilişkilerin tekrar ele alınması için yeni bir zemin hazırlamıştır (BCA, Fon No: 030 10, Kutu No: 61, Dosya No: 376, Sıra No:14). 1933 yılı sonuna kadar görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına rağmen sıkılaşılarak devam eden Türk-Sovyet ilişkileri 1934 yılından itibaren erişilen doruk noktasından aşağıya doğru inmeye başlamıştır. 9 Şubat 1934 günü imzalanan Balkan Paktı öncesi Türk-Sovyet ilişkilerinde küçük çaplı da olsa bir soğukluk yaşanmıştır. Sovyetler Birliği dış politikası gereği (ki öncelikle Romanya ile olan sınır anlaşmazlıklarından dolayı) böyle bir paktın hayata geçirilmesine sıcak bakmamıştır. Ancak gittikçe gerilen Avrupa siyaset sahnesinde Balkan Devletlerinin ihtiyacından dolayı karşılıklı görüşmeler sonucu Pakt imzalanmış, Türkiye tarafından da Sovyetler Birliği'ne bir çekince mektubu verilerek, Sovyetlerin endişeleri giderilmiştir. Bu dönemde Türkiye, Sovyetler Birliği ile uyumlu ilişkisini devam ettirmişse de bazı hususlarda Sovyetler Birliğinden umduğu desteği görememiştir.

1. Montreux Boğazlar Konferansı'nda Türk-Sovyet İlişkileri

Türk Hükümeti, 1933'ten sonra Avrupa'da siyasal gerginliklerin başlaması üzerine Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin günün koşullarına uyarlanması ve Türkiye'nin

güvenliğinin tam olarak sağlanması gerekçeleriyle çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Özellikle 1935 yılından sonra Versay (Versailles) Barış Antlaşması'nın Almanya tarafından bozulması ve İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ile Milletler Cemiyeti prensiplerinin çığnenmesi, aynı zamanda Alman silahlı birliklerinin Ren askersizleştirilmiş bölgesini işgal etmesi uluslararası konjonktürü değiştirmiştir. Bu durum, Türkiye'nin bu karışık ortamdan yararlanma ve Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin tekrar ele alınması talebini gündeme getirmesinde etkin rol oynamıştır (Gürün 1991:133). Bu kapsamda dünyada değişen olumsuz siyasi ve askerî gelişmeler üzerine Türkiye, Sovyetler Birliği ile görüşmelerde bulunduktan sonra 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Konferansı'na katılmış olan bütün ülkelere yeni bir konferans düzenlenmesi isteğine ilişkin bir nota göndermiştir (NA, FO 371/ 20072/E-1654/26/44; Soysal 1981:123). Türkiye bu nota ile Lozan'da kararlaştırılan sözleşmenin, Boğazların güvenliğini sağlamaktan uzak olduğunu bildirerek, Boğazlara asker sevkini, kendi güvenliği, savunması ve egemenlik hakkının korunması için, mevcut durumun değişmesini talep etmiştir (NA, FO 371/ 20072, E-1969:232). Böylesine karışık bir dönemde Türkiye'nin bu barışçı ve samimi girişimi, sempati ile karşılanmıştır. Bütün ilgili devletler içinde ilk olarak Sovyet Hükümeti 14 Nisan 1936 tarihli notası ile "Türk Hükümetinin duyduğu endişeleri tamamen haklı bulduğunu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Boğazlar rejimini gerektiği gibi değiştirme yoluyla kendi toprak güvenliğini sağlama isteğini doğal saydığını" açıklamıştır (NA, FO 371/ 20072, E-1969 : 227). Savunmadan yoksun Boğazların kendisi için de tehlike yaratacağının bilincinde olan Sovyetler Birliğinin Boğazların silahlandırmasına bir itirazı bulunmamıştır. Boğazların ortak savunması konusunda Türkiye'yi ikna etme düşüncesini bile taşımıştır (Soysal 1965 :102).

Türkiye'nin bahse konu notasına, Sovyetler Birliğinin yanı sıra diğer imzacı ülkelere olumlu yanıt gelmesi üzerine Montreux Konferansı, İtalya hariç tüm devletlerin katılımı ile 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre'nin Montreux şehrinde toplanmıştır (Armaoğlu 2005 : 344). İki ay kadar süren konferans görüşmeleri sırasında İngiliz ve Sovyet temsilcileri arasında Boğazlardan geçecek yabancı gemiler hakkında sert tartışmalar yaşanmıştır. 1935 Fransız-Sovyet Antlaşması sebebiyle Fransa, Karadeniz sebebiyle de Balkan devletleri, Sovyet görüşünü desteklediklerinden, İngiltere de görüşünde fazla ısrar etmemiş, dolayısıyla konferans çalışmalarını kısa sürede tamamlayabilmiştir. Bu konferans öncesinde Türk ve Sovyet istekleri paralellik göstermekte iken, konferans süresince beliren yeni Sovyet istekleri iki ülke ilişkilerine bir takım soğuklukların girmesine neden olmuştur. 8 Temmuz 1936 günü yapılan oturumda Sovyet Baş temsilcisi Litvinoff'un konuşması bahse konu Sovyet isteklerini doğrular niteliktedir; "...Karadeniz'e sahildar devletlerden biri savaşan duruma girecek olursa, bu denizin kapanıp, kapanmayacağını kararlaştırma hakkı Türkiye'ye bırakılmaktadır; ayrıca, bu kararın da, ister savaş eylemleri başlamadan, ister savaşın ortasında, ister daha sonra herhangi bir zaman alınabileceği öngörülmektedir. Bu, Türk Hükümetine çok ağır bir sorumluluk yüklemektir. Savaşın bir aşamasında, Boğazların ve Karadeniz'in kapatılması, savaşanlardan birinin yararına, diğerinin zararına olabilir. İşte o zaman, Türk Hükümeti'nin savaşanlardan biri yararına davranıp davranmamayı düşünmesi gerekmektedir. Türk Hükümeti'nin böyle bir sorumluluk altına girmek isteyip istemeyeceğini bilmiyorum. Ülkelerimiz arasındaki büyük dostluğa rağmen, özellikle bu gibi durumlarda karar vermekle görevli bir örgütümüz de bulunduğuna göre, bu kadar önemli bir kararı-en iyi dostumuz bile olsa- herhangi bir ülkeye bırakmak hiç hoşuma gitmeyecektir..." (Armaoğlu 2005 : 344).

Nihayetinde konferans Sovyetler Birliğinin neredeyse bütün isteklerinin kabul edilmesi ile 20 Temmuz 1936'da sona ermiştir (Armaoğlu 2005 : 344). 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montreux Sözleşmesi ile Boğazlardan geçirebilecekleri gemi sayısı ve tonajı konusunda Karadeniz'e kıyısı olan devletlere (Sovyetler Birliği,

Romanya ve Bulgaristan) daha geniş haklar tanınmış, kıyısı olmayan devletlerin geçirebilecekleri savaş gemisi sayısı ve Karadeniz'de kalacakları süre kısıtlanmıştır (Kılıç 2012 : 3). Konu ile ilgili olarak dünya basınında; "Türkiye'nin son zamanlara kadar Sovyetler Birliği'nin kuvvetli bir surette nüfuzu altında kalmış bulunduğu, Boğazlara yönelik olan Montreux Konferansı'nın Sovyetler Birliği'nin lehinde bir netice verdiği, zira bu sözleşme ile Sovyet Donanmasına Akdeniz'e çıkabilmesi imkânının sağlandığına" ilişkin haberler çıkmıştır (BCA, Fon No: 030 10, Kutu No: 248, Dosya No: 13;Midi-Journal, Brüksel 14 Nisan 1937; Le Temps- Paris, 29 Nisan 1937).

Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlarda egemenliğini tam anlamıyla kuran Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde ağırlığı da artmıştır. Türkiye birbirine düşman olan revizyonist ve anti-revizyonist grupların dostluğuna gerek duyduğu bir ülke hâline gelmiştir. Boğazların silahlandırılmasına ilişkin olarak elde edilen haklar sağlanırken, İngiltere ile dostluk gelişmiş; Sovyetler Birliği ile ilişkiler yara almaya başlamıştır. Zira Sovyet Rusya, Lozan'da Boğazların her devletin savaş gemilerine mutlak şekilde kapalı olması ve Boğazların sadece Türk kontrolü altında bulunması tezini korumakta iken bu defa, Boğazların Karadeniz'e sahildar devletlerin savaş gemilerine tamamen açık olması tezini savunmuş ve ayrıca Boğazlar üzerinde Türkiye'nin tek söz sahibi olması düşüncesinden uzaklaştığını da ortaya koymuştur (Meray-Olcay 1976 :137).

2. 1936-1939 yılları arasında Türk-Sovyet İlişkileri

Montreux Boğazlar Konferansı'ndan itibaren Türkiye'nin Batı ülkeleriyle ilişkilerinin yakınlaşması, bu ülkelerle işbirliğinin artması, Sovyet Rusya'yı memnun etmemiştir. Türkiye ise gerek İngiltere, gerekse Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkilerini dostça sürdürmek yanlısı bir politikayı her zaman izlemiş ve iki savaş arası dönemde Sovyetleri dış politikasının temel unsuru olarak korumakta devam etmiştir (Armaoğlu 2005 : 346). Fakat Sovyet Rusya, Türkiye'nin kendisinden başka hiçbir devletle dostluk kurmamasını isterken, Boğazların ortak savunması gibi eski Çarlık Rusya'sının klasikleşmiş taleplerini de ortaya koymaya başlayınca, Türkiye Sovyet Rusya'daki bu değişiklikleri görerek, Batıdan gelen işbirliği taleplerine çok daha sıcak bakmaya başlamış ve böylece ilişkiler gittikçe daha soğumuştur.

Montreux Boğazlar Konferansı sonrası önce Türkiye daha sonra da Sovyetler Birliği'nin teklifleri ile iki ülke yetkilileri bir araya gelerek bir nevi pakt kurmak için çeşitli görüşmelerde bulunmuşlarsa da her seferinde çeşitli nedenlerle anlaşma mümkün olmamıştır. 1937 yılı yaz aylarında İtalyan denizaltılarının Akdeniz'deki gemileri batırması olayı Türkiye'yi endişeye düşürmüştür. Bu yüzden 10 Eylül 1937 tarihinde İngiltere, Fransa Yugoslavya, Yunanistan, Sovyetler Birliği, Mısır, Bulgaristan ve Türkiye'nin katıldığı Nyon Konferansı gerçekleştirilmiştir. Denizaltı saldırılarına karşı alınacak tedbirleri içere anlaşma 14 Eylül 1937 tarihinde imzalanmıştır (Gönlübol -Sar 1987 :124).

Türkiye'nin batılılar ile ilişkileri geliştikçe Sovyet Rusya, Türkiye'nin batı cephesinde yer almasından endişe etmiştir. Nitekim bu endişe dünya basınındaki haberlere de yansımıştır. Örneğin Paris'te çıkan Le Temps gazetesinin 29 Nisan 1937 tarihli haberinde; "Montreux Konferansı'ndan sonra İngiltere ile olan yakınlık, Roma ile yapılan anlaşmalar, Afganistan, Irak ve İran ile yapılan Asya Paktı, Türk-Sovyet ilişkilerini soğutmuştur. Fakat Atatürk senelerden beri devam eden bir dostluğu bir anda parçalamayacak derecede makul düşünen bir adamdır." bilgisine yer verilmiştir. Yine aynı haberde; "Türkiye'nin politik önemi 1914'de olduğu gibi 1937'de de onun Boğazlar üzerindeki hakimiyeti ile izah edilebilir. Sovyetlerin Boğazların tahkimi işine iştirak

etmek için çok uğraştığı, fakat bütün gayretlerinin boşa gittiği Türkiye'nin başka sermayelerden ve başka teknik kuvvetlerden faydalanmayı tercih ettiği, Sovyet büyükelçisinin Türkiye'yi kendi dilediği gibi idare ettiği dönemlerin artık geçtiği" gibi açıklamalarda bulunulmuştur. Bahse konu haberde bütün bunların Türkiye'deki Sovyet nüfuzunun gitgide azalmakta olduğunu gösterdiğinden bahsedilmiştir (BCA, Fon No: 030 10, Kutu No: 248, Dosya No:682, Sıra No:13) .

1938 yılını Türk-Sovyet ilişkileri açısından durgun bir yıl olarak adlandırabiliriz. Montreux'den sonra, Türk dış politikası batıya ve özellikle İngiltere'ye yönelmiştir. Ancak bunun yanında Türkiye, savaş öncesinde Mihver Devletleri'ne karşı başlatılan barış çabalarına Sovyetlerin de katılacağı ve görüşmelerin bir pakt ile tamamlanacağı inancını taşımıştır. Bu inancı, Ankara'ya gelen Sovyet Dışişleri Bakanı Potemkin de onaylamıştır. Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki karşılıklı yardım bir yardımlaşma anlaşması yapılması yönünde görüşmelere 1939 yılının Nisan ayında başlanmış, ancak daha sonra görüleceği üzere görüşmeler, 17 Ekim 1939 günü kabul edilemez Sovyet Rus talepleri yüzünden hiçbir olumlu sonuca ulaşılmadan kesilmiştir.

3. Türk-Sovyet İlişkilerinde Soğuma Dönemi

İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye, İngiltere ve Fransa ile hızla bir ittifaka doğru ilerlediği sıralarda, kendisi için bir çekince kaynağı Sovyetler Birliği ile de benzer bir ittifak yapmayı tasarlamıştır. Üstelik Sovyet Birliği de böyle bir ittifaka istekli görünmüştür (Erkin 1968 : 134). Çünkü, batıda Almanya, doğuda Japonya'nın tehditlerinden çekinen Sovyetler Birliği, güvenliğini ve statüsünün devamını sağlayabilmek için bir yandan İngiltere ve Fransa ile diğer yandan da Türkiye ile görüşmelerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu kapsamda Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Yardımcısı Vladimir Potemkin 25 Nisan 1939'da Ankara'ya gelerek, Türkiye ile görüşme masasına oturmak istediğini belirtmiştir. Potemkin, 5 Mayıs 1939 tarihine kadar Ankara'da sürdürdüğü resmi görüşmelerde muhtemel bir Türk-İngiliz-Fransız-Sovyet ittifakını kurmak istediklerini hükümet yetkililerine bildirmiştir (Türkkaya 1965 : 17).

1939 Mart ayında Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali, aynı yılın Nisan ayı başında İtalya'nın Arnavutluk'u işgali üzerine İngiltere ve Fransa 13 Nisan'da Yunanistan ile Romanya'ya tek yanlı demeçlerle güvence vermiştir. Daha sonra bu güvenceye Türkiye'nin de katılmasını istemişlerdir (Documents on British Foreign Policy 1956 :179-181). Böylece, 11-13 Nisan 1939'da gerçekleştirilen Türk-İngiliz görüşmeleri, Fransa'nın da bunu desteklemesiyle bir ay kadar sürmüştür.

Türk Hükümeti, Sovyet Hükümetine, Batılılarla yaptığı görüşmelerden bilgi vermiş, öngörülen antlaşma konusunda Sovyetler Birliğinin onayını sağlamaya çalışmıştır. O sırada Sovyetler Birliği de iki Batılı büyük devletle görüşme içinde olduğundan Türkiye tüm bu görüşmelerde bir uyumun gerçekleşmesini beklemiştir. 1939 Nisan ayı sonlarında Türkiye'ye gelen Almanya'nın yeni büyükelçisi Von Papan Türkiye'nin Batı bloğuna kaymasını önlemeye çalışırken, yine o günlerde Türk Hükümeti ile görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya gelen Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı yardımcısı Potemkin ise Türkiye'yi Almanya'dan uzak tutup, Sovyetlere yaklaştırmakla görevlendirilmiştir. İşte bu koşullar içinde 15 Nisan 1939'da başlayan Türk-İngiliz görüşmeleri 12 Mayıs 1939'da "Ortak Deklarasyon" adıyla anılan bir ön anlaşmanın imzalanması ile sona ermiştir. Fransa ile Hatay sorununun çözümü konusundaki çalışmalar bitmemiş olduğundan aynı mahiyetteki Türk-Fransız Deklarasyonunun yayınlanması 23 Haziran 1939'da gerçekleştirilmiştir (Soysal 2000: 592-593).

Bahse konu deklarasyonlar Almanya ve İtalya'da olumsuz karşılanırken Sovyet Rusya'da olumlu karşılanmıştır. Sovyet Rusya, Türkiye'nin İngilizlerle başlattığı görüşmeleri ve bunların niteliğini öğrenince, Türkiye'ye olumsuz bir beyanda bulunmamış, hatta deklarasyonun yayınlanmasından sonra da Sovyet basınında bahse konu deklarasyonu öven yazılar çıkmıştır (Gürün 1991:189).

Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında bir ittifak antlaşması imzalanması yolundaki görüşmeler devam ederken, Sovyetler Birliği de aynı anda hem bu iki devlet, hem de Almanya ile görüşmelerini sürdürmüştür. Mayıs 1939 başında Potemkin'in yerine Molotov Dışişleri Bakanı olarak atandığında Batılılarla Moskova görüşmeleri ağır bir tempo ile sürdürülürken, Almanya ile görüşmeler hız kazanmaya başlamıştır. Sovyet Hükümeti Batılılarla bir ittifak yapıp, bir Alman saldırısını üzerine çekmektense, saldırıyı hiç değilse savaşın ilk yıllarında Batıya yöneltmek, bu arada hazırlık için zaman kazanmak, ayrıca Doğu Avrupa'da Polonya, Baltık ülkeleri ve Romanya'da toprak elde etmek gibi taktik ve fırsatçı bir tutum içine girmek istemiştir. Zaten Batılılarla yapılan görüşmeler, bir taraftan İngiltere'nin duraksamaları ve bir Alman saldırısına karşı hangi devletlerin savunulacağı konusu (Polonya, Romanya), diğer taraftan savunma sistemi gereği, Sovyet kuvvetlerinin topraklarına girmesine Polonya'nın karşı çıkması gibi nedenlerle, Temmuz 1939 ayında çıkmaza girmiştir. 1939 yılının Ağustos ayına gelindiğinde ise Moskova'ya giden İngiliz-Fransız heyetlerinin görüşmeleri sonuçsuz kalmıştır (Soysal 1982 : 388).

4. Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova Ziyareti ve Türk-Sovyet Görüşmeleri

Türk-Sovyet, İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinden sonuç beklendiği bir sırada, 23 Ağustos 1939'da Sovyetlerin Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzaladığı haberi bütün dünyada bomba tesiri yaratmıştır (Güçlü 2001 : 309). Hiç beklenmedik bu gelişme Türk dış politikasının bütün hesaplarını alt üst etmiştir. Moskova bütün görüşmelerini gizlilik içerisinde yürütmüş, Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmalarının yüklediği sorumlulukları da göz önüne almamıştır (Armaoğlu 2005 : 330). Diğer bir deyişle, Sovyet Rusya, Almanya ile anlaşmadan önce 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması hükümleri gereğince Türkiye'ye bilgi vermesi gerektiği hâlde bunu bile yapmamıştır. Nitekim, Alman-Sovyet yakınlaşması kuzeydeki emniyet sübabını ortadan kaldırdığı gibi, 1 Eylül 1939 tarihinde İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Türkiye'yi Almanya'nın müttefiki İtalya'nın karşısında adeta yalnız bırakmıştır. Sovyet politikasında meydana gelen bu değişikliğe rağmen, Türk Hükümeti, Sovyetler Birliği ile hâlâ bir pakt yapabileceğini ümit etmiştir. Ancak bu beklenmeyen antlaşmanın ardından muhtemel bir Türk-Sovyet Saldırmazlık Paketi'na, Sovyet tarafının bakış açısı ve istekleri de doğal olarak değişmiştir. Bu arada 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesi ve 3 Eylül 1939'da İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi ile İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Sovyetler Birliğinin 17 Eylül 1939'da, Nazi-Sovyet Paketi uyarınca Polonya'ya girmesi ve bu ülkeyi Almanya ile paylaşması Türkiye'de büyük kaygı ve endişe yaratmıştır (Türkkaya 1965: 23-24).

Sovyet Hükümetinin 1939 Ağustos ayı ortalarında Batılılarla ittifak görüşmelerini kesip Almanya ile Saldırmazlık Paketi imzalaması, bir Türk-Sovyet ittifakı yapılabilmesi işini kuşkusuz zorlaştırmıştır. Ancak, Türk Hükümeti, imzaya hazır duruma gelen Üçlü İttifak ile bağlantılı olamasa da ona ters düşmeyen bir Türk-Sovyet ittifakı yapılması umudunu yitirmemiş ve Sovyet Büyükelçisi ile Ankara'da yapılan görüşmelerin ışığında bir antlaşma tasarısı hazırlamıştır. 15 Eylül 1939'da Sovyet Hükümeti de Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet etmiştir (NA, FO 371/ 23871/R-7705).

Bu davete olumlu yanıt veren Saraçoğlu Karadeniz bölgesinde Türk-Sovyet karşılıklı yardım paktının ve Boğazlarla ilgili Montreux rejiminin devamını öngören bir antlaşma tasarısı hazırlayarak, beraberindeki heyet ile 23 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya gitmiştir. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, 26 Eylül 1939'da Kremlin'de ağır koşullar ileri sürerek çıkmış ve Sovyet Hükümetinin, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya verdiği taahhütlerden kendi geleceği açısından duyduğu kaygıları belirtmiş ve Montreux hükümlerinde Sovyetler lehine yapılmasını istedikleri değişiklikleri bildirmiştir (Erkin 1968 : 140).¹ Bundan başka Sovyet Rusya, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında hazırlanmakta olan ittifak antlaşması tasarısında da bir iki değişiklik yapılmasını talep etmiştir (Esmer-Oral 1987 : 142).

Görüşmeler 27 Eylül 1939 günü Sovyet Rus lideri Stalin'in katılması ile devam etmiştir. Sovyet lideri de Molotov gibi Türkiye'nin Montreux'de tek başına kazandığı yetkilerin, bundan sonra bazı değişikliklerle iki devlet tarafından ortaklaşa yürütülmesini önermiştir (Erkin 1968:142). Saraçoğlu, Sovyetler Birliği ve Türkiye'den başka Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın imzalarını taşıyan bir antlaşmanın, yalnız Ankara ve Moskova tarafından revizyona tabi tutulmasına Türk Hükümetinin asla razı olamayacağını belirtmiştir (Kurat 1975 : 269).

28 Eylül 1939'da Alman Dışişleri Bakanı Joachim Von Ribbentrop'un beklenmedik bir şekilde Moskova'ya gelmesi dolayısıyla Türk-Sovyet görüşmelerine ara verilmiştir. Molotov-Ribbentrop görüşmeleri bir dostluk antlaşması imzalanması ile sonuçlanırken, bunun Türk-Sovyet ilişkilerini çıkmaza sokacağı belli olmuştur. Nitekim Almanya, Türk-Sovyet görüşmeleri ile yakından ilgilenmiş, 5 Eylül 1939'da Almanya'nın Moskova Büyükelçisi von Der Schulenburg, Molotov'dan Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanması için çalışılmasını istemiş ve İngiltere'nin Romanya üzerinde İngiliz ve Fransız birliklerinin yardımını kabul etmesi için Türkiye'ye baskıda bulunduğunu belirterek, böyle bir yardımın ancak deniz yolu ile gelebileceğini ve bu nedenle Türkiye'nin Boğazları kapalı tutmasının Sovyetler Birliğinin menfaatine olduğunu ifade etmiştir (Türkkaya 1965 : 54-55).

Türk-Sovyet görüşmelerini izleyen Ribbentrop, Moskova'daki Alman Büyükelçiliği aracılığı ile yaptığı girişimlerle, Türkiye'yi Üçlü İttifaktan caydırmak üzere Sovyetlere baskı yaparken, Türkiye'nin savaşta tarafsızlığını sağlamaya çalışmıştır. 1 Ekim 1939'da Sovyet Rus lideri Stalin'in de hazır bulunduğu beş saat süren toplantıda Saraçoğlu beklenmedik önerilerle karşılaşmıştır. Stalin bahse konu toplantıda, Türk-İngiliz ittifak hükümlerini, Türkiye'nin taahhütlerini, ulusal güvenlikleri açısından tehlikeli bulduklarını, Türkiye'nin bu taahhütlerden vazgeçmesi gerektiğini, muhtemel bir Sovyet-İngiliz veya Sovyet-Fransız çatışmasında Türkiye'nin tam tarafsızlığını istediklerini, Balkanlar'a, Boğazlara veya Karadeniz'e bir saldırı olursa, iki ülkenin ortak hareket etmesini talep etmiştir (NA, FO 371/ 23871/R-8381). Ayrıca Üçlü Andlaşma tasarısının Sovyet çekincesine ilişkin 2 Sayılı Protokoline, onu daha kesin duruma

¹ Bu istekleri şöyle özetleyebiliriz: 1. Barış ve harp zamanlarında, Türkiye harbe katılmış olsun veya olmasın, Türk ve Sovyet Hükümetleri Karadeniz'de sahili olmayan devletlere mensup gemilerin her geçiş talepleri hakkında birlikte karara varacaklardır.

2. Türkiye Karadeniz dışı devletlerin bu denize insani gaye ile harp gemilerini göndermelerine bundan böyle müsaade etmeyecektir.

3. Muharip devletlere mensup olup Milletler Cemiyeti Konseyinin kararı ile gönderilen harp gemilerinin geçişi ancak Sovyetler Birliğinin bu karara katılması halinde mümkün olacaktır.

4. Türkiye ve Sovyetler Birliği, aralarında peşin mutabakat sağlanmadan, Boğazlar rejiminin tadili ile ilgili hiçbir müzakereye katılmayacaklardır.

getirmek üzere, bir fıkranın eklenerek, İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliği ile savaşa girişmesi durumunda, Üçlü ittifakın böyle bir savaş süresince geçersiz sayılması hususunu dile getirmiştir (Soysal 2000 : 594).

Görüşmeler 13 Ekim günü tekrar başlayınca Molotov Boğazların ortak savunulmasına dair bir paktın imzalanması ile İki ülke arasında imzalanacak bir antlaşmada, mutlaka Almanya'ya karşı bir çekince konulması gibi yeni şartlar öne sürmüştür (Gönlübol-Sar 1987 : 142). Bu isteklerden başka, Sovyetler Birliği, görüşmeler sırasında şunu da açıkça belli etmiştir ki, Türk Hükümetinin izlediği dış politika Sovyet Hükümetininkine uygun değildir. Çünkü, Türkiye dostu Almanya'ya karşı savaşmakta olan İngiltere ve Fransa ile birlik olmuştur. Bu nedenlerle Moskova görüşmelerinin olumlu bir sonuca ulaşması imkânsızlaşmıştır. Bunun nedenini Molotov şöyle ifade etmiştir. "...bahis konusu olan mesele Karadeniz ve Boğazlara ait karşılıklı bir yardım paktının akdedilmesidir. Sovyetler Birliği bu yolda akdedilecek bir paktın hiçbir zaman Almanya ile silahlı bir çatışmaya götürecek hareketlere yol açmamayı ve savaş tehlikesi hâlinde Karadeniz Devletlerinden sayılmayan devletlere ait savaş gemilerinin İstanbul Boğazı yolu ile Karadeniz'e geçmelerine Türkiye'nin izin vermeyeceğine dair Sovyet Rusya'nın teminatına sahip olması düşüncesindedir. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin bu iki maddesini reddetmiş ve böylece paktın imzasını imkânsız kılmıştır (Esmer-Oral 1987 : 142-143)".

İki ülke arasında imzalanacak antlaşmada da, özellikle Boğazların ortak savunulması ve yapılacak Türk-Sovyet Yardımlaşma Paktına, Sovyetlerin Almanya çekincesi koymak istemeleri yüzünden anlaşma sağlanamamıştır. Bu isteklerden başka, Sovyet Hükümeti, görüşmeler sırasında Türk Hükümetinin batı ile ilişkilerini geliştirme atılımlarından hoşnut kalmadığını açıkça belli etmiştir (Türkkaya 1965 : 55). Sovyetler, Fransa veya İngiltere veya her iki devlet ile savaşa girecek olurlarsa, Ankara-Londra-Paris işbirliğinin harbin devamınca uygulanmamasını, Almanya'nın da Türkiye'ye saldırısı hâlinde, Rusya'nın Ankara yararına herhangi bir müdahalede bulunmayacağına bilinmesini istemiştir (Erkin, 1968 :141). Bu esnada Türk Hükümeti, İngiliz ve Fransız Hükümetlerine Sovyetlerin Üçlü Pakta yaptırmak istedikleri değişiklikleri benimsetmek için yoğun bir çaba göstermiş ve bunu sağlamıştır. Ancak bu kabul edilmesi imkânsız Sovyet istekleri Saraçoğlu tarafından reddedilmiş, Moskova görüşmelerinin olumlu bir sonuca ulaşması imkânsızlaşmıştır. Türk heyeti 16 Ekim 1939 tarihinde görüşmeleri keserek, 17 Ekim 1939'da Moskova'dan ayrılmıştır. Böylece, muhtemel bir Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzalanması mümkün olmamış ve Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin yolları ayrılmıştır. Moskova görüşmelerinin olumsuz sonuçlanması Türk basınında da büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. 18 Ekim 1939 tarihli "Ulus" gazetesinde Falih Rıfkı Atay şunları yazmıştır:

"Hariciye vekilimiz Moskova'ya gitmeden önce iki hükümet arasında görüşülmüş olan esaslar dahilinde bir anlaşmaya varılması mümkün olamamıştır. Ancak Sovyetlerle olan münasebetlerimiz eskisi gibi dostane esaslarla devam etmektedir. Ancak kendi mili emniyetini, ve bu emniyet sahasına teallük eden bütün münasebet ve taahhütlerini ancak bu gayeye hasreden Türkiye'nin davası ile hiçbir emniyet, sulh ve masuniyet davası menfaatleri arasında bir tezat ve tenakuz olamayacağına şüphe yoktur. Türk politikasının bu değişmez karakterinin bilhassa Sovyet dostlarımız tarafından da takdir edilmekte olduğuna eminiz." Hüseyin Cahid Yalçın ise bu olayı "Yeni Sabah" gazetesinde 19 Ekim 1939 tarihli yazısında *"Hariciye Vekili ile Sovyet Hükümeti arasında karşılıklı bir yardım paktı akdi için devam eden görüşmelerin olumlu bir surette neticelenmesi beklenirken, aniden görüşmelerin Moskova'da devamına imkân görülmediği haberi gelmiştir"* diye yorumlamıştır (Ayın Tarihi 1939 : 75).

Başbakan Refik Saydam 17 Ekim 1939'da verdiği demeçte, görüşmelerin sonuçsuzluğu için; "Sovyetlerin tekliflerinin Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarındaki esaslarla uzlaşmaz nitelikte olmasını, Sovyetlerin verdiği garantilerin Türkiye'den istedikleri taahhütleri karşılayamamasını ve Boğazlar konusundaki isteklerinin de, Türkiye'nin Boğazlardaki uluslararası taahhütlerine uygun olmamasını göstermiştir. Boğazlar konusunda ise Çanakkale Boğazının birlikte savunulması için bir pakt yapılmasını ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin Çanakkale'den geçemeyeceğine dair Türkiye'nin garanti vermesini istemişlerdir" açıklamasını yapmıştır" (Burçak 1946 : 99). Sovyetler Birliği ile anlaşma mümkün olmayınca Türk Hükümeti, üçlü ittifak antlaşmasının imzası için İngiltere ve Fransa ile görüşmelerini hızlandırmış ve Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardım Antlaşması Ankara'da 19 Ekim 1939'da imzalanmıştır. Bahse konu ittifak antlaşması, 12 Mayıs ve 23 Haziran 1939 tarihli deklarasyonların hükümlerinin aynısını kapsamıştır. İttifaka ek olarak yapılan 2 Numaralı protokole göre, antlaşma ile Türkiye'nin üzerine aldığı taahhütler, onu Sovyetler Birliği ile silahlı bir çatışmaya sürükleyecek olursa, ittifakın işlememesi öngörülmüştür. Bu durum Türkiye'nin Sovyetlerden çekindiğini ve bu devletle çatışmaya girmekten kaçındığını göstermektedir. Bahse konu ittifak, Sovyet Rusya'yı kızdırmıştır. Sovyet Rusya, bu ittifakı bir savaş belgesi olarak nitelendirmiştir (Armaoğlu 2005 : 357).

Türkiye bu antlaşma ile İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalamayacağını anlayıp, kendi inanç ve yararına uygun bulunduğu bir blok içinde yardımlaşma yükümlülüklerini ortaya koymuştur (Erkin 1968:156; Boğazlar Meselesine Dair Notlar 1949 :12). Böylece İkinci Dünya Savaşı Türk dış politikasında büyük bir değişiklik gerçekleşmiş, 19 Ekim 1939'da imzalanan Ankara Antlaşması, Alman-Sovyet Paktı ile yıkılan Türk-Sovyet siyasi işbirliği yerine, İngiliz-Fransız işbirliğini getirmiştir. Türkiye, Ankara paktını Almanya'ya karşı değil Akdeniz'deki bir düşmana karşı imzalarken, bu antlaşmanın kendisini Sovyetlerle hasım durumuna getirmeyeceği şartını da kabul ettirmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

İki savaş arası dönemde Türkiye, Sovyetler Birliğini dış politikasının temel unsuru olarak korumakta devam etmiştir. 1933 yılından itibaren Türk-Sovyet ilişkilerinde doruk noktasından aşağıya doğru bir iniş başlamıştır. Bu iniş özellikle Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra belirgin bir hâl almış ve İkinci Dünya Savaşı yaklaştıkça gizlenemez hâle gelmiştir. Yine de Türk Hükümeti, kendi ulusal çıkarlarından hareket ederek, Sovyetler Birliği ile dostluk ve işbirliği politikasını sürdürme gereğini duymuştur (Gürün 1991: 168). Sovyetler Birliği, 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Saldırmazlık Paktı imzaladıktan sonra, bir yardımlaşma paktı imzalamak üzere Moskova'ya giden Saraçoğlu'na Boğazlar hakkında kabul edilmeyecek tekliflerde bulunmuştur (Özbey 1997 : 537).

Bu görüşmeler, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında uyuşmazlıkların çıkmasına başlangıç olmuştur. Sovyet Rus Hükümeti'nin Ekim 1939'da Türkiye'ye yaptığı isteklerde, Boğazların ortak savunulması, Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan Karadeniz'e geçmelerine Türkiye'nin izin vermeyeceğine dair Sovyet Rusya'ya teminat verilmesi gibi bağlayıcı talep ve yükümlülükler bulunmuştur. Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve hükümler hakları ile bağdaşmayan bu Sovyet teklifleri tam bir açıklıkla reddedilmiştir (Türkkaya 1965 : 59). Sovyetlerin bu talepleri ve tutumu, Türk dış politikası üzerinde derin etkiler yapmış ve Türkiye'nin batıyı, Moskova'ya tercih etmesindeki en önemli etkenlerden biri olmuştur. Böylelikle Ulusal Kurtuluş Savaşı ile başlayan Türk-Sovyet dostluk dönemi, Sovyetlerin

dış politikasındaki değişiklikler sonucu sona ermiştir. Bundan sonra, Türk dış politikasında İkinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları içinde savaş dışında kalma kaygısı belirleyici bir rol oynarken, Türkiye'nin iki savaş arasında izlediği dengeli politika da sona ermiştir (Oran 2001 : 276).

KAYNAKÇA

ARMAOĞLU, Fahir, (2005), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara: Alkım Yayınevi.

Ayın Tarihi (1939), Nu:70, Eylül 1939.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon No: 030 10, Kutu No: 248, Dosya No:682, Sıra No: 13

Fon No: 030 10, Kutu No: 61, Dosya No: 376, Sıra No:14

BURÇAK, Rıfık Salim, (1946), **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İkinci Cihan Harbi'nde Türkiye'nin Durumu**, İstanbul.

ESMER, Ahmet Şükrü ve SANDER, Oral, (1987), **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, C.I, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:558.

ERKİN, Feridun Cemal, (1968), **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara: Başnur Matbaası.

FIRAT, Hilmi, (1950), "Türk Boğazları ve Önemi", **Donanma Dergisi**, Sayı:391,s.15-31

GÖNLÜBOL, Mehmet ve SAR, Cem, (1987), **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, C.I, VI. Baskı, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Matbaası.

GÜRÜN, Kamuran, (1991), **Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1950)**, Ankara: TTK Basımevi.

KILIÇ, Sezen, (2012), "Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili Almanya'nın Görüş ve İtirazları (1936-1941)", **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:33

KURAT, Yuluğ Tekin (1975), "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası (1923-1973)", **Bellekten**, Nisan, Sayı:154, 265-308

MERAY, L Seha ve OLCAY, Osman, (1976), **Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

National Archives (NA), (Londra/İngiltere)

NA, FO 371/ 23871/R-7705

NA, FO 371/ 23871/R-8381

NA, FO 371/ 20072/E-16542644

NA, FO 371/ 20072, E-1969

SOYSAL, İsmail, (1982), "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", **Bellekten**, 182,Nisan, 367-415

SOYSAL, İsmail, (2000). **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C.I, Ankara: TTK Basımevi.

SOYSAL, İsmail, (1981), "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)", **Bellekten**, Sayı:177, Ocak, 95-155.

ORAN, Baskın, (2001), **Türk Dış Politikası (1919-1980)**, C.I, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

ÖZBEY, Mustafa, (1999) ,“İkinci Dünya Savaşı'nın Boğazların Türk-Rus İlişkilerine Etkileri” **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 535-541

ULUKSAR, Gündüz (1999), “İkinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaşın Devamında Türk-Rus İlişkileri”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 389-409

TÜRKKAYA, Ataöv, (1965), **Turkish Foreign Policy 1939-1945**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.